

Київська Академія 19 (2022): 221–226.
doi 10.18523/1995-025X.2022.19.221-226
<http://ka.ukma.edu.ua>

Іван Альмес

***Die Militarisierung der Heiligen in Vormoderne
und Moderne, herausgegeben von Liliya Berezhnaya
(Berlin: Duncker & Humblot 2020), 331 s.
(Historische Forschungen, Band 122).***

Ідея цієї книжки сформувалася після проведення спеціальної виставки 2 жовтня 2016 р. — 12 лютого 2017 р., а також після організації у лютому 2017 р. кластеру в Мюнстері «Релігія і політика у культурах домодерного і модерного часу». Рецензований збірник складається зі вступного тексту упорядниці та 12 статей, які розподілено на дві частини — теоретичну (чи методологічну) та емпіричну (дослідження на конкретних прикладах), а також третього заключного розділу з підсумковою статтею. Авторами наукових розвідок виступають богослови, історики християнства, візантиністи, історики культури, філологи тощо здебільшого з німецьких наукових установ, а також голландського та румунського університетів. Основна ідея книги — міждисциплінарне дослідження й максимальна контекстуалізація святих-воїнів у різних перспективах (с. 9).

У цій рецензії увагу буде зосереджено здебільшого на текстах першої частини, яка стосується домодерного часу. Розпочну з програмової статті «Солдати і святі: до процесу мілітаризації святих у східному та західному християнствах» (с. 9–56) авторства упорядниці, докторки Лілії Бережної з Вестфальського університету в Мюнстері. Дослідниця розпочинає з детального методологічного і термінологічного екскурсу до теми збірника, що слугує добрим впровадженням для інших науковців, які хотіли б вивчати історію культури воїнів, котрі стали святими. Насамперед Лілія Бережна подає

стислий огляд методологічних підходів до студій насильства. Тут згадано про концепти «символічного насильства» П'єра Бурдьє, «культурного» і «символічного» насильства Йогана Гальтунга (с. 15). На підставі аналізу попередніх студій з історії насильства у релігіях дослідниця підкреслює, що воно було «характерним» саме для монотеїстичних релігій — таких як юдаїзм, християнство та іслам. Зосереджуючись здебільшого на німецькій історіографії теми, Авторка зауважує, що розвідки збірника вивчають проблему мілітаризації святих у контексті історії трансферу, політизації сакрального, християнізації воєн, націоналізації культу святих (с. 31).

Далі Лілія Бережна представляє дві форми релігійної легітимізації війни: «справедлива війна» (*bellum iustum*) та «священна війна» (*bellum sacrum*), інтерпретуючи їх з перспективи християнського вчення. Якщо перша зі згаданих форм виразніше проявилася, чи радше була сформована у візантійській східній традиції за часів імператора Константина, то друга — у латинській західній традиції. Тут детальніше показано особливості *bellum iustum* за вченнями Августина й Томи Аквінського (с. 20–21). Ідея сакралізації смертей солдатів походила саме з Візантійської імперії (с. 25). Серед термінологічних зауваг (с. 25–33) щодо самих понять «святий», «мученик» та ін. привертає увагу визначення Пола Міддлтона: «*Martyrs are not defined, martyrs are made*» (с. 28).

Обговорюючи спільне та відмінне у мілітаризації культу святих згідно з західною та східною християнськими традиціями, Лілія Бережна зауважує: на Заході цей культ актуалізувала сама Церква, натомість на Сході — імперія чи державне утворення (с. 45). Як виглядає, застосування такої матриці допоможе при вивченні згаданої проблематики у християнстві, проте, очевидно, треба враховувати максимально можливі контексти, чого ця теза й не заперечує. Завершує свою статтю Авторка темою політичної інструменталізації культу воєнних святих у сучасності, з чого, зрештою, і починається текст. Тут згадано про культ архангела Михаїла в Києві та під час подій революції гідності, а також про використання такого культу, наприклад, у Румунії (с. 53–55).

Першу частину книжки «Основи та взаємозалежності в домодерній історії святих воїнів» відкриває стаття про святого Мину Єгипетського (с. 59–81) авторства Єви Гауштайн-Барщ, дослідниці ікон та працівниці Національного музею в Осло (Норвегія).

Не вдаючись до детального представлення змісту тексту, зауважу, що зміни культу простежено на підставі скрупульозного вивчення іконографії доби Середньовіччя та Ранняго модерну в багатьох колекціях світу. Авторка аналізує різні іконографічні стилі: Мина як високослужбовець та офіцер, Мина як військовий, Мина на коні, Мина *als Orant* з верблюдами, житійні ікони та ін. Додам, що було б цікаво залучити до такого дослідження ікони з українських колекцій та порівняти, які іконографічні типи тут поширилися. Ця стаття зацікавить у першу чергу дослідників і знавців ікон.

Цікавою з методологічної перспективи видається стаття «Святі у протистоянні проти норманів» Томаса Шарфа, медієвіста Вестфальського університету в Мюнстері (с. 101–125). Дослідник описує норманські напади на французькі землі, у т. ч. на монастирі-фортеці, та простежує, як творилися агіографічні наративи про захист святими від нападів, зокрема за допомоги їхніх реліквій чи тоді, коли самі святі здійснювали «контратаки». Так, наприклад, обговорюється явлення одного з ченців абатства Корбі, коли з могили встав св. Філіберт та відбив атаку нападників на обитель. Як зауважує Томас Шарф, св. Філіберт, згідно з текстом, захищав насамперед самого себе (с. 111). Агіографічні тексти показували не лише молитовний захист святих, але й їхнє «пряме втручання» у захист вірних та «своєї» території. Тут одразу виникають альянси до агіографічних текстів ранньомодерної України, наприклад, про оборону Богородицею Почаївського монастиря від нападу турків у 1675 р.

Культ святих у українській християнській традиції доби Ранняго модерну обговорює стаття «Культ святих воїнів у Київській митрополії першої половини XVII ст.» (с. 143–158) Наталії Сінкевич з Мюнхенського університету Людвіга-Максиміліана. Авторка розпочинає з короткого нарису історії митрополії з центром у Києві, а також відзначає візантійську традицію ікон у середньовічній Русі, зокрема, зображення святих воїнів у Софії Київській (с. 143–144). В основу статті покладено сюжети про культ святих у джерелах 1620-х років. Тут основним контекстом виступають процеси формування ідентичності русинів (хоч на цьому й не наголошено, але йдеться насамперед про конфесійну ідентичність). Як зауважує Наталія Сінкевич, пошук ідентичності став однією з форм реакції на протистояння після Берестейської унії. Більш того, у такій ситуації

культ святих виступав маркером тяглості традиції — верифікував автентичність певної ідентичності (с. 147). Нагадаю, що йдеться про конфесійне протистояння між православними та уніатами й пошук ідентичності кожною з конфесій. Дослідниця аналізує тексти літургійного прославлення святих у богослужбових книгах (Часослові, Мінеї, Анфологоні), що їх було видано в Києві у першій чверті XVII ст. Не цілком переконливою виглядає її теза про «перетікання» наративів культу святих із Московії до Києва (с. 148). Серед іншого, дискусійність такого твердження обговорювалася під час презентації книги на онлайн семінарі програми УКУ «Київське християнство»¹.

У контексті теми культу святих воїнів центр уваги Наталії Сінкевич зосереджено на образах Бориса і Гліба у богослужбових та ширших наративах київської церковної еліти 1620-х років. Саме цих мучеників, а не інших святих Анфологон (Київ, 1619) називає «воїнами Христовими» (с. 148). На підставі цього дослідниця висновує ознаки мілітаризації їхнього культу, знову апелюючи до московських впливів на формування культу святих князів. Постає питання, чи справді були настільки визначальними саме московські впливи на цей культ? Видається, що відповідь могли б дати джерела (у т.ч. іконографічні) Київської митрополії ранішого часу, зокрема XIV–XVI ст.

Загалом, за висновком Дослідниці, культ святих воїнів візантійської традиції не був популярним у церковних наративах Київської митрополії 1620-х рр., що вона пояснює поширенням марійного культу. Богородиця виступала головною захисницею для тих, хто цього потребував у війнах (с. 152). Натомість актуалізацію культу візантійських святих воїнів Наталія Сінкевич прослідковує лише впродовж 1640–1650-х років (с. 158). Найбільш дискусійною у її підсумкових тезах видається контекстуалізація пошуків київської церковної еліти між наративами католицькими річпосполитськими, візантійськими традиційними й «новими» московськими. Але, на мою думку, не менш важливим залишався південний вектор — Волощина й загалом Балкани, на що уваги звернуто недостатньо.

¹ В УКУ презентували колективну монографію про мілітаризацію святих у домодерний та модерний періоди // Програма Київське християнство, <http://kyiv-christ.ucu.edu.ua/blog/v-uku-prezentuvaly-kolektyvnu-monografiyu-pro-militaryzatsiyu-svyatyh-u-domodernomu-ta-modernomu-yevropejskomu-prostoru/> (переглянуто 16 вересня 2022).

У першій частині рецензованого збірника представлено ще два тексти: «Меровінзький святий як воїн» (с. 83–100) докторки Лаури Сарті з Фрайбурзького університету Альберта-Людвіга та «Між походом і *caritas*. Тевтонський орден та його святі у Середньовіччя та Ранньомодерний час» (с. 127–142) Штефана Замерскі, професора церковної історії Духовної семінарії у Берліні та Мюнхенського університету Людвіга-Максиміліана.

Друга частини книжки під назвою «Модерна націоналізація святих воїнів та сакралізація смерті солдат» містить п'ять статей. Зупинюся на кількох тезах дослідження «Духовенство як воїни для нації: перша мілітаризація південнослов'янських святих у ХІХ — на початку ХХ ст.» (с. 259–274) авторства Штефана Родевальда, професора історії Східної та Південної Європи Ляйпцизького університету. Автор аналізує процес інструменталізації культу святих у ході націотворення на Балканах, іншими словами показує, яким чином і для чого святі ставали «національними героями». Простежено, як у контексті націоналізації релігії та сакралізації нації мілітаризація культу свв. Кирила і Methodія, Климента Охридського, Сави та інших постатей доби Середньовіччя творила місця пам'яті (*lieux de mémoire*) для уявлених спільнот ХІХ ст. (с. 261) Автор зауважує секуляризацію культу святих, що сприяла консолідації колективних ідентичностей — від «селян» до болгар чи сербів (с. 262), аналізуючи наративи, створені духовенством, які формували з культу Кирила і Methodія войовничих захисників православ'я та слов'ян і болгарської мови. Ці процеси він контекстуалізує з врахуванням європейської *Kulturkämpfe* (с. 268), а зрештою показує, як така мілітаризація культів святих актуалізувалася під час балканських воєн, а пізніше під час Першої світової війни (с. 269–273).

У другій частині також можна прочитати статті: про націоналізацію та сакралізацію політики в румунській національній ідеології на прикладі культу Архангела Михаїла (Костянтин Йордачі, с. 161–204); про значення «мучеників» у національних рухах в Ірландії ХІХ ст. (Андре Йоханнес Крішер, с. 205–228); про мілітарний патріотизм у Російській імперії кінця ХІХ — початку ХХ ст. на прикладі культу московського патріарха ХVІІ ст. Гермогена (Роберт Грін, с. 229–258); про сакралізацію смерті солдатів у націонал-соціалістичній ідеології Німеччини (Сара Тьеме, с. 275–305).

Насамкінець декілька слів про заключну статтю «Святий, герой, воїн — між релігією та ідеологією: епілог» (с. 309–326) професора Протестантського богословського університету в Амстердамі Альфонса Брюнінга. Текст розпочинається з розрізнення та порівняння понять «святий» і «герой» — з наголосом на тому, що святість пов'язана з божественною силою. Далі зауважено, як під час мілітаризації культу певних святих ці означення переплітаються, а потому продовжено термінологічне представлення різних визначень та їхніх відповідників у німецькій мові — подвиг, подвижник тощо, які мали б сприяти кращому розумінню суті явища святості. Автор намагається пояснити «секулярною» термінологією, що святість — це щось інше, аніж героїзм у церковному значенні. Показуючи особливості східного християнства, він не обґрунтовує, чому бере терміни з російської мови та російського православ'я (с. 309–311), а не, наприклад, з грецького, болгарського чи сербського.

Епілог Альфонса Брюнінга — це стаття, яка проблематизує дослідження, подані у рецензованому збірнику. Автор акцентує увагу на підходах і висновках текстів, наведених у книжці. Це видається доречним, бо створює можливість після прочитання наукових розвідок побачити ширший ракурс, контекстуалізований історіографією. До того ж, виопуклюється значення теми мілітаризації святих для сучасності, особливо в контексті релігійного фундаменталізму (с. 326).

Підсумовуючи зазначу, що рецензований збірник пропонує широку палітру інструментів на підставі конкретних дослідницьких прикладів для вивчення проблематики мілітаризації культу святих від Середньовіччя до модерних часів. Книжка пригодиться щонайменше для дослідників, які планують чи вже вивчають згадані проблеми. Крім того, у ній поставлено чимало питань, які заохочують до дискусії широке коло гуманітаріїв.